

PAP MILÁN

A népitől a szocialista demokráciáig

A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében*

A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése az 1956 utáni ideológiai harcban az új kurzus eszmei megalapozására, a hatalmi centrum kiépítésére és a társadalommal való kompromisszumra törekedett. Ideológiai nyelvezetében távolodott a Rákosi-rezsim személyikultusz-központú ideológiájától, s a hatvanas években ez a folyamat jellemezte a tudományosság szféráját is. A Kádár-korszak ideológiai nyelvezetének e tudományhoz közelítő mozgására Kalmár Melinda mutatott rá.¹ A tudományosságra törekvés azonban nem jelentette az ideológia alapfogalmainak feloldását, egy szakmai, csak a beavatottak számára érthető nyelv kialakítását. A kezdeti, erősen osztályharcos fogalmakat a tudományosság (filozófia, társadalomtudományok, gazdaságtan) fogalmaival pontosították, fejtették ki vagy fogalmazták újra, maguk az alaptételek egészen a nyolcvanas évek második feléig érvényben maradtak. Akkor a fogalmak szemantikai meghatározottságát jelentő társadalmi-politikai előfeltételek megrendülése meglepő gyorsasággal építette le az addig évtizedekig használt ideológia referenciarendszerét.

A korai Kádár-rendszer éveiben használt fogalmak a rendszer ideológiai magját jelentették. Ez az ideológiai-szemantikai

* A tanulmány egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseiért köszönettel tartozom Ripp Zoltánnak.

¹ A fordulatot Kalmár Melinda az epikus ideológiai korszak végéként jellemzi. KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998. 190–206.

középpont egyben meghatározta a kádári politika eszmei identitását. A hozzá kapcsolódó perifériafogalmak azonban a politikai, gazdasági és társadalmi változások hatására folyamatosan finomodtak, differenciálódtak.² Tanulmányomban a korszak ideológiai nyelvezetében központi jelentőségűvé nőtt fogalom, a szocialista demokrácia kialakítását tárgyalom az állampárt elméleti folyóiratainak írásai alapján.

A korai szakaszban, tehát az ötvenes évek végén, az ideológiai írásokban kísérletet tettek a szocialista demokrácia jelentésének rögzítésére. A forradalom utáni időszakban a fő kérdés az ideológusok számára az volt, hogy a saját szocialistademokrácia-fogalmukat alternatívaként állítsák egyrészt a sztálinista népi demokrácia, illetve a Nagy Imre-féle, burzsoának nyilvánított „igazi demokrácia” koncepciója mellé. Míg az utóbbi fogalmat az ellenséges eszmék körébe utalták és ideológiai veszélyként értelmezték, a népi demokrácia fogalmát nem tüntették el a szocialista ideológia szótárából. A népi demokrácia a korszakban elvesztette ugyan politika- és társadalomszervezői funkcióját, de fejlődéstörténeti fogalomként elevenen élt a további évtizedekben is.

A népi demokrácia fogalmával szemben a szocialista demokrácia a társadalompolitikai folyamatok és a tudományos nyelvezet hatására már a hatvanas évek elejétől újabb jelentésrétegekkel gazdagodott. A szocialista demokrácia fokozatosan vált a társadalmi rendszer fogalmává azáltal, hogy politikai és társadalmi szinteken pluralizálódott. Így jelent meg a szocialista demokrácia – népfront-, szakszervezeti, szövetkezeti, illetve üzemi demokráciaként értelmezve. Ez a politika szempontjából lényeges horizontváltást jelentett.

A kezdeti években, az ideológiai harc mindent átpolitizáló természetének megfelelően, a demokrácia fogalma körül makroszintű politikai csatározások folytak. A hatvanas évek elejétől azonban, a kialakuló struktúrák időszakában, a fogalom egyfaj-

² Az ideológiák fogalmi morfológiájáról és az ideológiai alapfogalmakról lásd Michael FREEDEN: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Clarendon Press, Oxford, 1996. és Michael FREEDEN: *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2003.

ta depolitizáción ment keresztül, az eredendően politikai fogalmat „társadalmiasították” az ideológiában. Tanulmányomban a szocialista demokrácia fogalmának definiálását, majd a fogalom szemantikai terének megnyílását követem végig a Kádár-korszak első évtizedében.

Az ideológiai nyilvánosság és a pártfolyóiratok szerepe

A berendezkedő Kádár-rendszer vezetői felismerték, hogy az új politikai kurzus sorsa legitimitációjának újrafogalmazásán múlik. A rendszer vezetői a pragmatista politika és a nyilvánosság kapuit fokozatosan kinyitó ideológia eszközrendszerével kívánták elérni azt a társadalmi kompromisszumot, amely a Rákosi-rendszer idején ismeretlen fogalom volt a politikai elnyomás közepette. Az értelmiség számára a korai Kádár-rendszerben a kompromisszum önkorlátozóként jelent meg. Cserébe a rendszer a korlátozott nyilvánosság folyamatos bővítését ajánlotta. A hallgatólagos alku részeként az ideológia tételei is oldódtak, az ideológiai rendszer monolitikusságát nem lehetett tovább tartani.³ Kalmár Melinda az ideológiai élet újrendezésében a legfontosabb mozzanatnak azt látja, hogy az irodalom megszűnt ideológiai közvetítőként funkcionálni, ezt a szerepet a korai Kádár-korszakban a sajtó vette át.⁴ Ez egyúttal a korábbi, teljességgel pártvezérlésű sajtó rekrutációjának és munkájának változását is előrevetítette. A politikai megbízhatóság a továbbiakban már nem egyedüli kritérium a sajtó munkásai körében, felértékelődött a szakmaiság és a műveltség szerepe. Kalmár azonban megjegyzi könyvében, hogy a szakmaiság felértékelődése nem a morális és esztétikai értékek képviselőjét szolgálta, hanem a párt politikájának egy szimulált nyilvánosságban való megvitatását, és végül igazolását. A párt vezetőinek racionális érvelési technikája és a problémákhoz való pragmatikus hozzá-

³ HELLER Mária–NÉMEDI Dénes–RÉNYI Ágnes: A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. Szerk.: SOMLAI Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1992. 109–118.

⁴ KALMÁR Melinda: *Ernivaló és hozomány*. 64.

állása⁵ ezért mintát jelentett az ideológiát közvetítő platformok, a sajtó, a rádió és később a televízió számára is.⁶

Az ideológia forrása így 1956 után is a párt volt: kiépítette a párthatározatokon alapuló hierarchikus ideológiai továbbítás és megvitatás rendszerét. Ebben a hierarchikus rendeződésben a párt szava, illetve a marxizmus–leninizmus párt általi értelmezése adta azt az irányt, amelyet az alacsonyabb szinteken követni kellett. Az alacsonyabb szintek szerepe kezdetben kimerült a differenciált magyarázat, az ideológiai exegézis gyakorlataiban. Később az egyre táguló nyilvánosság az egyes ideológiai tételek tudományos tárgyalását, a gyakorlati érvényesség felvetését is lehetővé tette. A párt, a kollektív vezetés határozatainak elsőbbsége azonban mindvégig megmaradt. Takács Róbert szerint a párt az ideológia sarokköveinek (a munkásosztály hatalma, a kommunista történelmi fejlődés stb.) érvényességét kívánta igazolni, egyúttal pragmatikus lépéseit az ideológiával vélte alátámasztani.⁷ Vagyis a Kádár-korszakban is létezett a marxizmus–leninizmusnak egy olyan ideológiai magja, amelytől a párt nem térhetett el. Az alapelvek megvalósítása felé tett politikai lépéseket azonban szintén ideológiailag kívánta alátámasztani. Utóbbihoz a modern tömegpolitika (sajtó, rádió, televízió) szolgáltatott megfelelő fórumot. A marxizmus–leninizmus alapigazságainak és a gyakorlati politika ideológiai igazolásának összefüggéseit azonban már nem a *Népszabadság* vagy a *Népszava* oldalain, rádió-, illetve tévéműsorokban lehetett a szocialista tudományosság eszközeivel kifejtteni, hanem a hosszabb, „hozzáértó” szakemberek által írt cikkekben, tanulmányokban, hozzászólásokban és vitairatokban. Ezek a cikkek el-

⁵ Rainer M. János szerint például a kádári pragmatista reálpolitika genezise döntően befolyásolta a rendszer későbbi jellegét: „A Kádár-rendszert – s benne magát a névadót – többnyire nem elvi-politikai mérlegelés és elemzés nyomán hozott tudatos döntések jellemezték, hanem az ad hoc felismerésekből folyamatosan megújuló, állandóan újjászerveződő és -termelődő gyakorlat; a rendszer azonos volt praxisával.” (RAINER M. JÁNOS: „Helyezkedés” a csúcson. Kádár Jánós néhány boldog éve, 1958–1962. In: uő. *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 73–91. 91.)

⁶ KALMÁR MELINDA: *Ernivaló és hozomány*. 74–75.

⁷ TAKÁCS RÓBERT: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012. 17–18.

sődlegesen a rendszer agitációs feladatait ellátó kádereknek és a pártbürokrácia tagjainak szóló *Társadalmi Szemle és Pártélet* című folyóiratok oldalain láttak napvilágot.

A párt elméleti folyóiratának elindítására tett javaslatot az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának határozata 1956 novemberének végén még levette a napirendről, s egy lehetséges folyóirat szerkesztőségének felállítására később kívánt visszatérni.⁸ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának Szervező Bizottsága már december 10-én javaslatot tett a *Társadalmi Szemle* újraindítására. Az előadó, Markója Imre, az Adminisztratív Osztály igazságügyi alosztályának vezetője „eddiginél kisebb lapterjedelmet” javasolt. Markója elképzelése szerint a *Társadalmi Szemle* két cikk erejéig foglalkozna elméleti kérdésekkel, egy cikk a nemzetközi helyzet állását ismertetné, a pártszervezési rovat pedig „időszerű pártszervezési, pártépítési kérdésekkel” foglalkozna. A pártszervezési rovat venné át az 1956 előtti időszakban ugyancsak megjelenő *Pártélet* szerepét.⁹ Másnap döntés született arról, hogy az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottságának állásfoglalását kéri a *Társadalmi Szemle* újraindításáról és az előkészületi munkák megszervezéséről.¹⁰ A szerkesztőbizottság tagjaira és az ideiglenes felelős szerkesztőre tett javaslatot az MSZMP IIB április 9-én fogadta el, ahogy azt is, hogy az első szám 1957 májusában jelenjen meg. Az IIB határozat szerint a szerkesztőbizottság tagjain kívül nyolc po-

⁸ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 21-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. k. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: NÉMETHNÉ VÁGYI Karola és SIPOS Levente. Intera Rt., 1993. 71–94., 85.

⁹ Az MSZMP IKB Szervező Bizottsága 1956. december 10-ei ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. V. k. 1956. november 14.–1957. június 26. Szerk.: BARÁTH Magdolna, FEITL István, NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, RIPP Zoltán. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 23–31., 25.

¹⁰ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. december 11-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. k. I. m. 249–258; 252–253.

litikai munkatárs kap státust a folyóiratnál, s elkezdődhet a szerkesztés.¹¹

1957 tavaszán, a *Társadalmi Szemle* megindításával párhuzamosan, Orbán Lászlónak, a KB Agitációs és Propaganda Osztálya helyettes vezetőjének előterjesztésére az IKB Titkársága jóváhagyta a *Pártélet* újbóli kiadását is.¹² A Titkárság május 24-i üléséről készült jegyzőkönyv szerint a havi rendszerességgel megjelenő folyóirat összehangolja munkáját a *Népszabadság* és a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségével. Ezzel Kádár János is egyetértett, és elfogadta a szerkesztőbizottság vezetésére javasolt személyt, Marosán Györgyöt.¹³

A két folyóirat eltérő profilal jelent meg. A *Társadalmi Szemle* az elméleti írásokat közölte, a *Pártélet* pedig inkább a gyakorlatra koncentrált, a direkt agitáció szócsöve volt, s gyakran fogadott a szocialista szövetkezet és a szocialista üzem működésével és egyéb társadalmi problémákkal kapcsolatos vezetői leveleket. A folyóiratok példányszáma folyamatosan növekedett, terjesztési körük bővült. A hatvanas évek közepére már nemcsak az intézményi, hanem az egyéni előfizetések száma is jelentősen megnőtt. Vizsgált korszakunk vége felé, 1965-ben, az MSZMP KB Politikai Bizottsága a *Társadalmi Szemle* munkáját határozatban méltatta, de több ponton is elmarasztalta egyes fogyatékoságaiért.¹⁴ Elsősorban az elméleti írásokat kevesellte, s rámutatott arra, hogy a megjelenő írások nem közelítik eléggé az ideológiát a mindennapi gyakorlat problémáihoz. A határozat szerint a folyóirat példányszáma folyamatosan emelkedik, az 1964-es év során havi átlagban 37 000 példány kelt el. Egyre

¹¹ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. április 9-ei ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. III. k. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk.: BARÁTH Magdolna és FEITL István. Intera Rt., 1993. 51–78; 52–53, 67.

¹² Az MSZMP IKB Titkársága 1957. május 24-ei ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. V. k. I. m. 254–283; 255.

¹³ Uo. 265.

¹⁴ Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a „Társadalmi Szemle” munkájáról (1965. június 22.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 218–222.

több benne a nem felkérésre írott cikk, s ez a növekvő népszerűségére vall. Az MSZMP KB Titkárságának 1965. áprilisi határozata a *Pártélettel* foglalkozott. Megállapította, hogy a *Pártélet* a párt és a kormány politikáját magyarázó, a pártszervezésben szilárd elvi és gyakorlati háttérrel nyújtó folyóirat.¹⁵ Számon kéri azonban a tágabb körű tájékoztatást, a párt szervezeti életének mélyebb ismertetését és az elméleti írások differenciáltabb fejtegetéseit. A párt vezetése így is megelégedettségének ad hangot, mivel a hatvanas évek közepén a folyóirat eladott példányszámai növekvő tendenciát mutatnak, éves átlagban érték a 95 000-es példányszámot. A továbbiakban, a szocialista demokrácia jelentésrétegeinek vizsgálatánál, e két folyóiratban megjelent cikkekre, tanulmányokra támaszkodom.

Szocialista demokrácia mint hatalompolitikai fogalom

A Kádár-rendszer genezisének első dokumentuma az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata az 1956. októberi események okairól. Ebben a párt nyilvánvalóvá teszi, hogy mindkét elhajlás ellen felveszi az ideológiai harcot: megtisztítja a pártot egyrészt a revizionista (Nagy Imre–Losonczy Miklós), másrészt a dogmatikus (Rákosi–Gerő-klikk) elemektől.¹⁶ Az 1956 utáni harcok években ehhez a vezetés nemcsak az államhatalmi represszió, de az ideológiai munka során is tartotta magát.

A népi demokrácia fogalma 1956 után

Szembetűnő, hogy az ideológiai nyelvezetből eltűnik a népi demokrácia emlegetése. Ez ugyan nem jelenti a népi demokrácia fogalmának nyílt elvetését, annál kevésbé, mivel az 1949-es

¹⁵ Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának határozata a „Pártélet” című folyóiratról (1965. április 13.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966.* 164–168.

¹⁶ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Kossuth Könyvkiadó, 1964. 13–24; 13–16.

alkotmányban több helyen, így az alkotmány preambulumban is szerepel. Az 1949-es XX. törvény preambuluma szerint: „Évtizedes harcokban megedződött munkásosztályunk vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva, a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a *népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé.*” (Kiemelés tőlem. – P. M.) Az 1957-es módosítás (1957. évi II. törvény) nem érintette a preambulum szövegét. Az 1972-es módosítás (1972. évi I. törvény) során lényegesen átdolgozták a preambulum szövegét. Itt a demokráciára való utalás a következő mondatban jelenik meg: „Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió a második világháborúban kivívott győzelmei során felszabadította hazánkat a fasizmus elnyomása alól, és megnyitotta a magyar nép előtt a demokratikus fejlődés útját.” Majd kinyilvánítja: „A forradalmi harcokban megedződött munkásosztály vezetésével, az 1919. évi Tanácsköztársaság tapasztalataival gazdagodva, a szocialista országok közösségére támaszkodva népünk lerakta a szocializmus alapjait.”¹⁷ A *népi demokrácia* a háború után Kelet-Európában terjeszkedő szovjet befolyás egyik taktikai fogalmaként jelent meg. Giovanni Sartori megjegyzi, hogy a népi demokrácia fogalma redundáns és tautologikus, mivel kétszer fejezi ki a nép mint hatalombirtokló alanyiségát.¹⁸ A népi demokrácia sztálini fogalma mögött Sartori szerint az a törekvés jelenik meg, hogy „demokratikussá tegyék” a szovjet megszállást.¹⁹ Maga a fogalom azonban közvetlenül a második világháború után még nem pusztán hata-

¹⁷ A népi demokratikus országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálatát lásd BENCsik Péter: Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk*, 2012/3. 153–205.

¹⁸ Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. Ford.: SOLTész Erzsébet. Osiris, Budapest, 1999. 200.

¹⁹ Uo. 199. – Ezt támasztja alá Rainer M. János a magyar népi demokrácia kiépüléséről írott tanulmányában: „A „népi demokrácia” elsődlegesen a szovjet érdekszféra és a jaltai megállapodások kettős követelményrendszerének megfelelő politikai struktúrát jelentett Kelet-Európában.” (RAINER M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: *A fordulat évei 1947–1949. Politika–képzőművészet–építészet*. Szerk.: STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, PATAKI Gábor, RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 17–39; 20.

lomtechnikai koncepció, a Szovjetunióban a kommunizmusba való fejlődésről szóló viták ideológiai szinten is folynak.²⁰

A két világháború közötti népfrontos politikára utalva a népi demokrácia a haladó erők, kommunisták és társutasok összefogását jelenti a reakciós politika ellen, ez pedig, szolt a feltételezés, a munkásosztály forradalmához és a proletárdiktatúrához vezet.²¹ A második világháborút követő években tehát teoretikus kérdésként is felmerül a népi demokrácia mint az átmenet közbeeső fokozata. A hidegháborús propaganda radikalizálódása, a Szovjetunió és Jugoszlávia szakítása viszont arra sarkallja Sztálint, hogy feladja a fokozatos hatalomátvétel elvét. A népi demokrácia mentén gondolkodó szovjet tudósok és politikusok önbírálatra kényszerülnek, a fellazítástól való félelem logikája maga alá gyúri a kommunizmusba való demokratikus átmenet politikai elméleteit. A népi demokrácia fogalma így egybeolvad a sztálini hatalomgyakorlással, amely Magyarországon Rákosinak és legközelebbi munkatársainak diktatórikus módszereihez kötődik. A Kádár-rezsim indulásakor nem tisztázott a népi demokrácia fogalmának státusa. A szocializmus alapjainak lerakása után, főként a hetvenes évek fejlett szocializmusának korszakában, a népi demokrácia már csak történeti fogalomként működik, a kádári konszolidációt megelőző „harcos” évtizedet jelöli.²²

²⁰ A népi demokrácia egyik kiemelkedő teoretikusa a magyar származású Varga Jenő, a Szovjet Tudományos Akadémia tagja, később Rákosi gazdasági tanácsadója. A népi demokrácia fogalmáról Vargánál lásd *The „People’s Democracies”*: Varga, *Democracy of a New Type* (1947) In: *Documentary History of Communism. Volume 2: Communism and the World*. Edited by Robert V. DANIELS. I. B. Tauris&Co., London, 1985. 143. Varga Jenő életútját és munkásságát André Mommen dolgozta fel 2011-es kötetében: André MOMMEN: *Stalin’s Economist: The Economic Contributions of Jenő Varga*. Routledge, Oxford–New York, 2011.

²¹ Alfred J. RIEBER: *Popular Democracy: An Illusion?* In: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Ed. Vladimir TISMĂNEANU. Central European University Press, Budapest–New York, 2009. 103–136.; 103.

²² A népi demokráciának mint a marxista-leninista forradalomelmélet részének magyar vonatkozású történetét lásd SZABÓ Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949*. Kossuth Könyvkiadó, 1970. A népi demokrácia kádári konszolidáció előtörténeteként való értelmezéséhez lásd BALOGH Sándor et al.: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

A népi demokrácia fogalma mellett olyan meghatározások is legitimizálódnak, mint a munkásosztály demokratikus hatalmát kifejező *proletárdemokrácia*, a hatalomgyakorlás történelmi dialektikáját hirdető *munkás-paraszt demokratikus diktatúra*, vagy a későbbi időszakban a rendszer politikai-társadalmi egységét kifejező *egyetemes népi állam*. A leginkább elterjedt fogalom azonban a *szocialista demokrácia*. Ezt már az 1956-ot megelőző időkben is használták, a népi demokráciával közel azonos értelmi telítettséggel. A szocialista demokrácia a korai Kádár-korszak éveitől folyamatosan gazdagodó rendszerfogalomként épült fel, közvetítőként a marxista-leninista ideológia és a gyakorlati politizálás terén.

Demokratikus centralizmus

A kádári hatalom ebben a kommunista átértékelési folyamatban rögzítette az ideológiai fogalmak jelentéseit, a hatalmi centrumból elrendezve megszüntette az egyes fogalmak értelmezése feletti nyelvi küzdelmet. A demokrácia helyes értelmezését mindenekelőtt a párton belül kívánták tisztázni. A párt egységének biztosítója a *demokratikus centralizmus* mechanizmusainak működése, ez óvhatja meg a pártot mind a bal-, mind a jobboldali szélsőségtől. Kádár János a *Társadalmi Szemle* újraindulását jelző 1957. májusi szám köszöntőjében a következőket írja: „Vissza kell térnünk a lenini demokratikus centralizmushoz, amelytől a dogmatizmus és a személyi kultusz is eltávolított bennünket. A dogmatizmus túlozta a centralizmust és elhanyagolta a demokratizmus elvének érvényesítését. De erélyesen és következetesen kell harcolnunk az 1953 óta támadó revizionizmus rombolása következményeként fellépő anarchikus jelenségek ellen, melyek viszont a centralizmust támadják. Visszaélve a demokratizmus jelszavával – mely náluk kispolgári fegyelmezetlenséget takar –, bomlasztó munkát végeznek. Jelenleg ezek a veszélyesebbek.”²³

²³ KÁDÁR JÁNOS: Üdvözlét a Társadalmi Szemlének. *Társadalmi Szemle*, 1957/1. 1–4.; 1. (Kiemelés tőlem.)

A demokratikus centralizmus elsősorban nem „általában vett demokrácia”, ahogy egyes szerzők gondolták. A Nagy Imre-féle revizionisták ugyanis, szólt a kádárista érvelés, a „tisztá demokrácia” fogalmát helytelenül használták és állították szembe a proletárdiktatúrával. A „tisztá demokrácia”, az „általában vett demokrácia” ugyanis ideológia, méghozzá a tőkés kizsákmányolás ideológiája, ahogy Marx ezt már megírta.²⁴ A Nagy Imre vezette csoport így egyre inkább a burzsoá fogalom felé orientálódott, a kispolgári rétegek demokráciáját hirdette.²⁵ Ráadásul ez a kispolgári felfogás a reakció erőit erősítette. A „tisztá demokráciában” a „teljes szabadság” követelése 1956 októberében „az ellenforradalom és a társadalmi söpredék szabadságát” hozta el.²⁶

A másik veszély a centralizmus éles szembeállítása a demokráciával, eszméjének elferdítése, egyenes úton vezetett az 1956-os szétbomláshoz. A szocialista demokrácia sztálinista elferdítése gyengítette a proletárdiktatúra osztálybázisát, és a bürokratizmus elburjánzásához vezetett: „Sem a pártban, sem az állami életben nem nyílt lehetőség – az állami és társadalmi élet vezetési módszereiben bekövetkezett hibák következtében – a dolgozók alkotói kezdeményezésének kibontakozására.”²⁷

A pártfolyóiratok szerzői így a centralizmus demokratizálását követelték, természetesen a „kiegyensúlyozott” vita keretében és az ideológiai alapkeretek kikezdetlenségével.²⁸ A személyi kultuszt vissza kell szorítani a párton belül, hogy ne csaphasson át annak dialektikus antitézisébe, a már említett revizionizmus anarchiájába: „...A pártdemokrácia megsértése

²⁴ VÖRÖS Gyula: A proletárdiktatúra és a magyarországi ellenforradalom. Megjegyzések Lenin „A demokráciáról és a diktatúráról” c. gyűjteményes kötet megjelenése alkalmából. *Társadalmi Szemle*, 1957/7–8. 84–89.

²⁵ NEMES Dezső: A magyarországi revizionizmus kifejlődése, mint az ellenforradalom eszmei előkészítésének szerves része. *Társadalmi Szemle*, 1958/1. 44–60, 57.

²⁶ Az 1957-58-as pártoktatási év néhány ideológiai feladata. *Pártélet*, 1957/3. 3–10, 8.

²⁷ Uo. 9.

²⁸ PÉCSI Ferenc: Pártegység és demokratikus centralizmus. *Társadalmi Szemle*, 1959/6. 1–16; SÁNTA Ilona: Pártéletünk lenini elveiről. *Társadalmi Szemle*, 1962/10. 27–37.

– a párt politikájában meglévő hibákkal együtt és szoros kölcsönhatásban – aláásta a párt fegyelmét, egységét, megnyitotta az utat a revizionisták aknamunkájához...²⁹

Szocialista törvényesség

Miközben rendezni igyekeztek a szocialista demokrácia kérdését a párton belül, a politikai rend külső szféráját is kezelni kellett. Az 1956-os események után ugyanis a közhatalom működését legitimáló eszmék között is rendet kellett teremteni. Ennek első lépése a *szocialista törvényesség* fogalmának meghatározása, érvényességi körének kijelölése.³⁰ A szocialista törvényesség alapja a proletariátus diktatúrája, és egyúttal a nép demokráciája. Az 1958. szeptemberi szám szerkesztőségi állásfoglalása szerint, „államhatalmunk alapvetően mindenkor kifejezője volt a proletariátus diktatúrájának, a nép demokráciájának”.³¹ A proletárdiktatúra és szocialista demokrácia széles társadalmi és történeti horizonton alkot egységet. Ez a viszony az ötvenes évek végének történeti és ideológiai kontextusába helyezve a következőképpen fogalmazódik meg: „A marxizmus-leninizmus azt vallja: a szocialista demokrácia csak a dolgozók számára demokrácia, a szocializmus ellenségei számára diktatúra. Minden osztálymeghatározás nélküli, elvont „demokrácia” követelése voltaképpen a polgári demokrácia követelését takarja. Olyan társadalomban, amelyben a kapitalista elemek még korántsem semmisültek meg, az általános elvont demokrácia követelése a burzsoá restaurációt segíti.”³² Utóbbi sorokat

²⁹ Uo. 27–37, 30.

³⁰ A szocialista törvényesség jogalkalmazásának rendszeréről lásd FLECK Zoltán: Jogrendszer, állami szabályozás és igazságszolgáltatás a Kádár-korszakban. *Múltunk*, 2012/2. 50–89.

³¹ Állami életünk demokratizmusáról. *Társadalmi Szemle*, 1958/9. 1–12, 5.

³² KÁLLAI Gyula: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. *Társadalmi Szemle*, 1957/1. 12–39; 18. – Kállai megfogalmazása, kisebb módosításokkal, többször előfordul a korai kádárizmus pártfolyóirataiban. Az alaptétellel emelkedő meghatározás így szerepel például a néhány hónap múlva a *Pártéletben*: „A marxizmus-leninizmus azt vallja: a szocialista demokrácia csak a dolgozók számára demokrácia, a szocializmus ellenségei

Kállai Gyula, a kádári Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány művelődésügyekért felelős tagja írja a már idézett 1957. májusi számban. Még plasztikusabban szól a proletárdiktatúra és a szocialista demokrácia dialektikus összetartozásáról a *Pártélet* szerzője 1960 tavaszán: „Az új proletárállamok is zászlajukra írták a demokráciát, de nem képmutató módon. Világosan megmondták, hogy „tisztá”, „mindenki számára egyforma” demokrácia nincs. A diktatúra úgy hozzátartozik a demokráciához, mint hegy a völgyhöz – egyik a másik nélkül elképzelhetetlen. A demokrácia egyes osztályok más osztályok feletti uralmának egyik formája, és így szükségképpen diktatúra is. A diktatúra, az állam akkor fog elhalni, ha megszűnnek az osztályok, de ez természetesen a demokrácia fogalmát is értelmetlenné teszi.”³³

A szocialista törvényesség, a proletárdiktatúra és a szocialista demokrácia egymásba fonódó fogalmak, ahogy egy következő cikk megjegyzi: „A szocialista törvényesség nemcsak a forradalmi diktatúrának, hanem a proletárdemokrácia fejlesztésének is jelentős eszköze.”³⁴ Mit is jelent a szocialista törvényesség keretében értelmezett proletárdemokrácia? A dolgozók jogait és jogainak gyakorlását, illetve az állampolgári kötelezettségek teljesítését.³⁵ A munkáshatalom teremti meg azokat az intézményeket és mechanizmusokat, ahol az említett dolgozói jogok érvényesülnek. Így épül ki a kádári szocialista demokrácia államszervezeti rendszere. Az államszervezeti szinten érvényesített szocialista demokrácia nem jelent itt mást, mint az állam által létrehozott intézmények körében folytatott belső vitákat, amelyeket folyamatosan szélesíteni kell.

A feladat elsőként „a népképviselői rendszer valósággá tétele és demokratikus intézményeink fejlesztése”.³⁶ Az idézett

számára pedig diktatúra.” (Az 1957-58-as pártoktatási év néhány ideológiai feladata. *Pártélet*, 1957/3. 3–10; 8.)

³³ BOGNÁR Gyula: Fejlesszük a szocialista demokratizmust. *Pártélet*, 1960. március. 47–54; 48.

³⁴ MARKÓJA Imre: Forradalmi diktatúra–szocialista törvényesség. *Társadalmi Szemle*, 1957/2. 17–28; 27.

³⁵ Uo.

³⁶ MARKÓJA Imre: A szocialista demokratizmus fejlődésének kérdései. *Társadalmi Szemle*, 1962/11. 30–40; 31.

tanulmány szerzője ennek kapcsán három nagyobb csoportot sorol fel. A legfelsőbb szinten az Országgyűlés, míg alsó szinten a tanácsrendszer fejlesztéséről van szó. Középszinten pedig a társadalmi szervek és tömegszervezetek, elsősorban a Hazafias Népfront, a szakszervezeti mozgalom, illetve a népi ellenőrzés és a társadalmi bíraskodás intézményei jelennek meg.³⁷ Az 1963-as választásokra készülődve létfontosságúnak vélték, hogy a demokratizmus elveit fel lehessen mutatni a legáltalánosabb szinten, a népképviselői törvényhozás létrehozásával. A lezajlott választások értékelése optimista: „A választás alkotmányos aktusa fontos állomása volt a szocialista demokrácia fejlesztésének.”³⁸ Hogy mit is jelent a szocialista demokrácia a választások fényében, azt mi sem jelzi jobban, mint az idézett szöveget követő értékelés: „A több mint százezer gyűlésen népünk őszinte *véleménycserét* folytatott vezetőivel az országos kérdésekről csakúgy, mint a helyi gondokról és feladatokról.”³⁹

A vitatkozás, a véleménycsere, a társadalom és a gazdaság kérdéseire való válaszadás jól mutatja azt a kommunikatív szituációt és diskurzus-folyamatot, amit a szocialista demokrácia jelent a korszakban. A párt demokratikus centralizmusa a szocialista törvényesség mechanizmusain keresztül így pár éven belül eljut a társadalom szintjére. A pártszerű vita eszméje a népet emeli tovább – olyan hagyomány ez, amelyet a kommunista ideológusok szerint érdemes átadni a szélesebb tömegeknek. Ezt a hagyományt Marosán György még így méltatta a *Társadalmi Szemle* 1957. májusi számában: „A kommunista párt – demokratikus párt. Már születésekor, a nagyra fejlődött munkásmozgalomból magával hozza a közmegbeszélés, a közmegvitatás és határozathozatal eszméjét és gyakorlatát.”⁴⁰

³⁷ Uo. 30–35.

³⁸ DALLOS Ferenc: A nép küldöttei. *Társadalmi Szemle*, 1963/3. 1–6.

³⁹ Uo. 1–2. Kiemelés tőlem.

⁴⁰ MAROSÁN György: A pártélet követelményei. *Társadalmi Szemle*, 1957/1. 40–52, 44.

A szocialista demokrácia társadalmiasítása

Az ötvenes évek végén még korántsem dőlt el, hogy a társadalmat bevonják-e a politikai élet szférájába. Kérdés, hogy mennyire sikerül leszámolni a revizionista elemekkel, s meg lehet-e tisztítani a pártot a dogmatikusoktól. A Kádár-rendszer első nagy társadalmi-gazdasági vállalkozása, a termelősövetkezeti rendszer országos kiépítése is csak a kezdeteken van túl ebben az időszakban. A szovjet politikában a desztalinizációs folyamat megakadni látszik, majd miután leszámoltak a Molotov-csoporttal, ismét óvatos lépéseket tesznek ez irányban. Utóbbi hatással van a nemzetközi politikára, ahol részben a magyar kérdés miatt éleződnek ki az ellentétek. A bizonytalanság a hazai ideológiában is megnyilvánul: „Az adott történelmi körülmények, a munkásosztály érdekei, a szocializmus, a kommunizmus felépítésének lehetőségei határozzák meg azt, hogy a demokrácia milyen mérvét és módszereit honosíthatjuk meg.”⁴¹

A demokratizmus áramlása

A *Társadalmi Szemle* szerzője 1962-ben az előző idézettől eltérő hangon szól, a KB kongresszusi irányelveit idézve: „Szocialista államunk továbbfejlesztésének, az egyetemes népi állam kialakulásának kulcskérdése a szocialista demokratizmus mind szélesebb körű kibontakozása.”⁴² A szerző később tételesen is felsorolja a politikai és gazdasági szféra egyes részeit lefedő szerveződési formákat, amelyek a szocialista demokratizmus elsődleges fórumaiként funkcionálnak majd. Legfelsőbb szinten ez az Országgyűlés, mint a szocialista képviselőlet legfelsőbb, országos szerve. A főbb állami fórumok helyi szinttől felfelé a tanácsok, a szocialista demokratizmus legkisebb egységei. A két szint között helyezkednek el a társadalmi szervek és tömegszervezetek, a szakszervezeti mozgalom, illetve a népi ellenőrzés és a társadalmi bíraskodás demokratikus mecha-

⁴¹ PÉCSI Ferenc: Pártegység és demokratikus centralizmus. *Társadalmi Szemle*, 1959/6. 1–16, 3.

⁴² MARKÓJA Imre: A szocialista demokratizmus fejlődésének kérdései. *Társadalmi Szemle*, 1962/11. 30–40, 30.

nizmusai. A burzsoá népképviseléssel szemben egy következő szerző, felbuzdulva a desztalinizáció irányában véglegesen döntő XXII. kongresszus fejleményein, a „kommunista öngazgatás irányába mutató folyamatot” vizionál.⁴³ A szocialista demokratizmust a hazai rendszer kapcsán úgy írja le, mint a nép és az állami szervek differenciált együttműködését, azaz a képviselői szervek és a társadalmi szervezetek rendszerét és interakcióját. Az eltérő történelmi kontextus miatt akkor, amikor már befejeződött „a szocializmus alapjainak lerakása”, hazánkban a szovjet tanácsrendszernél komplexebb szisztémára van szükség, amint ezt az MSZMP 1962-es, VIII. kongresszusán is határozatba foglalták. Létezik a népfrontszervezeteken alapuló választási forma, s a tömegszervezetekkel és tömegmozgalmakra épülő rendszerekkel való politikai együttműködés. A párt differenciált és kiterjedt bizottsági rendszerben veti fel és tárgyalja meg a magyar társadalom problémáit.

A differenciált, rendszerszemléletű szocialista demokrácia és demokratizmusának mechanizmusa új minőséget jelent a demokrácia világtörténetében. Nemes Dezső, az MSZMP KB titkárának 1964 őszi megfogalmazása is ezt támasztja alá: „Ez a demokrácia a szabadságjogok olyan kiteljesedése, amilyenre a társadalmak fejlődésében még nem volt és nem lehetett példa.”⁴⁴ Nemes szerint az új demokrácia nemcsak teljessé teszi a politikai jogokat, de új jogokat is teremt a dolgozók számára. A demokrácia népképviselői formája tehát itt teljességgel megvalósul, torzulásait pedig a szociális és társadalmi jogok akadályozzák meg a szocialista rendszerben. A jogok gyakorlásának fórumai az MSZMP Központi Bizottságától egészen az üzemi szervezetekig terjednek. Melyek ezek a szervezeti szintek? Először is maga a párt, ahol a pártdemokrácia a joggyakorlás terepe. Majd a Hazafias Népfront mint a nemzeti összefogás szervezete, a legszélesebb politikai joggyakorlási fórum. A szak-szervezetek a szocialista termelésben adnak lehetőséget a jogok

⁴³ Kovács István: Burzsoá és szocialista képviselő. *Társadalmi Szemle*, 1963/2. 15–26, 24.

⁴⁴ Nemes Dezső: A szocialista demokrácia fejlődése Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1964/11. 19–44, 20.

kifejtésére és a számonkérésre, míg a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági dolgozók, szövetkezeti tagok körében jelentenek hasonló fórumot. Az egyesületek, a szakmai szövetségek, a sajtó, a nőszervezetek és az ifjúsági szervezetek a különböző társadalmi szegmensek kollektív vitafórumait és joggyakorlási terepeit adják. A tanácsrendszer és az Országgyűlés a politikai akarat kinyilvánításainak eszközei, míg az igazságszolgáltatás demokratizmusát a szocialista törvényesség érvényesítése és a létrehozandó társadalmi bíróságok jelentik.⁴⁵ A rendszer működését a hatvanas években mint vitafórumok sokaságát képezték el, olyan erőnek, amely folyamatos mozgásban tartja a szocialista rendszert. A rendszer közvetlen demokratikus formáinak működését a *Társadalmi Szemle* egyetemi docens szerzője így értékeli: „A közvetlen demokratizmus formái jelentik azokat a csatornákat, amelyekeken keresztül a népi alkotó erő állandóan áramolhat az új és régi feladatok megoldásának végzésére.”⁴⁶

A falu és a gyár

Az információ- és instrukció-áramlás „a szocializmus alapjainak lerakása után” a szűken vett politikai intézményeken kívül is kezd egyre fontosabbá válni. A politikai-társadalmi szervek demokratizmusa mellett hasonlóan nagy jelentőségű a gazdasági egységek demokratizmusának működőképessé tétele. A demokratizmus két sokat tárgyalt ilyen terepe a szövetkezeti demokrácia és az üzemi demokrácia. Bár a két terület problémái eltérőek, előrehaladásuk különböző fázisokban tart, a megjelent szövegek mennyisége jelzi, hogy a gazdasági tervezésben és az életszínvonalbeli világhatalmi versenyben kulcsjelentőséggel bír a parasztok és a dolgozók együttműködése, részvétele. A szövetkezeti demokrácia a belépésre agitálók és az eltérő háttérű belépők nézeteltéréseinek elsimítására szolgáló fórum,⁴⁷ a „közös munkában kialakult kollektív szellem”

⁴⁵ Uo. 20–41.

⁴⁶ SZENTPÉTERI István: A közvetlen demokratikus intézmények mai szerepe. *Társadalmi Szemle*, 1965/7. 30–43, 20.

⁴⁷ DOBI István: Termelőszövetkezeti demokrácia és szövetkezeti parasztság. *Társadalmi Szemle*, 1960/10. 9–31.

terepe.⁴⁸ Miután befejeződött a szövetkezetesítés és előkészületeket tettek az új gazdasági mechanizmus bevezetésére, a szövetkezeti demokrácia fő problémájává a tsz-vezetés és a tagság közötti információcsere hiánya, a vezetők részéről a közvetlen termelési tapasztalatok figyelmen kívül hagyása válik. „Emberközelibbé” kell tenni a vezetést a tagok számára.⁴⁹ Ezek a problémák a gazdasági mechanizmus elfogadása után még fontosabbak lesznek. A termelékenység ugyanis – mint a statisztikai adatok bizonyítják – ott jobb, ahol a szövetkezet vezetése bevonja a döntéshozásba, az irányításba és az ellenőrzésbe a tagságot. Ennek megvalósítása ne csak szólam legyen, de valószínű cselekvési jog és kötelesség: „A szövetkezeti demokrácia tehát a jogok és kötelességek összessége, és a közösségi életben, a társas gazdaságokban a szövetkezeti demokrácia teljességének kell érvényesülnie.”⁵⁰

A demokrácia, a demokratizmus mechanizmusainak kiüresedése, az üzemi demokrácia szólammá alacsonyodása kezdetől fogva problémát okozott az ipari termelés területén. Az üzemi demokrácia legfontosabb fórumaként számon tartott termelési tanácskozások adták a demokratizmus mikroszintjét. Itt azonban sokszor lehetett találkozni olyan hátráltató tényezőkkel, mint például a jegyzőkönyvvezetés elhagyása, érdemi javaslatok nélkül elhangzott beszéd, vagy a tanácskozások összehívásának elmulasztása. Az üzemi tanács kapcsán, amely az üzemi demokrácia következő fóruma volt, problémát okozott, hogy a vezetők nem is ismerték fel a jelentőségét. Ellensúlyozhatták mindezt a különböző célokkal összehívott munkástanácsok, illetve az egyszemélyi vezetés felelősségének számonkérése.⁵¹ A vezetés elsősorban a bizalom légkörének megteremtéséért tehet sokat, írta a *Pártélet*. Tudatosítani kell, hogy a dolgozók saját

⁴⁸ BAK István: A szövetkezeti demokrácia és az egyéni paraszt „szabadsága”. *Pártélet*, 1958/9. 25–30, 26.

⁴⁹ NÁDAS Gáspár: A termelészövetkezeti demokrácia hatása a termelés és közösségi élet fejlődésére. *Pártélet*, 1963/7. 34–39.

⁵⁰ TÓTH Benedek: Demokrácia és fegyelem a termelészövetkezetekben. *Pártélet*, 1966/5. 16–23, 19.

⁵¹ BURÁN Károly: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet*, 1960/2. 60–63.

(állami) tulajdonuk felett rendelkeznek, amikor az üzemi demokrácia fórumain, elsősorban a termelési tanácskozásokon vesznek részt, kifejtik véleményüket, bírálják a hibákat. A nagyobb bizalom és a demokratizmus érvényesülése érdekében a társadalmi szervezeteket is be kell vonni a döntéshozatalba és az ellenőrzésbe, igénybe venni műszaki konzultánsok segítségét stb.⁵² Végül az üzemi demokrácia a tudatformálás terepe is. A szocialista tudat, az, hogy az emberek a közösségi érdekekben felismerjék önérdéküket is, az üzemi demokrácia fórumain bontakozhat ki. Az új gazdasági mechanizmusban megnövekedő felelősséggel számoló vezető ezen az úton tudja kezelni a felmerült vitákat; nem mellesleg az üzemi demokrácia a szocialista igazsághoz is elvezet, amely a rendszert erősíti: „Az érdekelletét ugyanis mindig csak vélt érdekek között jelentkezik. Amint tehát az érdekek felismerése megéri, az időleges érdekelletét megszűnik.”⁵³

Szocialista demokrácia és szocialista tudat

A gazdasági reform kidolgozása és bevezetése nem járt a kádári államszocializmus szótárának újraírásával. A szocialista demokrácia fogalmát azonban a párt dinamizálni kívánta, az ideológiai és hatalmi kereteken belül. Ezt fogalmazták meg MSZMP KB 1965-ös ideológiai irányelveiben, amelyek szerint „az elért eredmények ellenére, még *nem* érvényesül kielégítően a szocialista demokrácia”.⁵⁴ Ám hogy senkinek ne lehessenek kétségei, pár mondattal később a pártdokumentum szerzői arról értekeznek, hogy a szocialista demokrácia továbbra is harc, de immár nem adott politikai csoportokkal vagy személyekkel szemben, hanem egy szemlélettel, amely veszélyeztetheti a „nép hatalmát”. Ebben az értelemben kell olvasnunk a dokumentum szocialista demokráciára vonatkozó meghatározását: „A de-

⁵² JANDEK Géza: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet*, 1964/3. 14–19.

⁵³ BECKL Sándor: Üzemi demokrácia a gazdaságirányítás új rendszerében. *Pártélet*, 1966/8. 10–17, 14.

⁵⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 1965/4. 1–44, 13. Kiemelés tőlem.

mokrácia az állami berendezkedés politikai formája. A szocialista demokrácia – proletárdiktatúra, a nép állama, mely a dolgozókat képviseli a csökkenő számban még meglévő ellenséges elemekkel és egyéb kártevőkkel szemben. A szocialista demokrácia arra van hivatva, hogy az ország lakosságának nagy többségét alkotó becsületes dolgozók igényeit fejezze ki, a liberalizmus viszont éppen a törpe kisebbségnek tesz engedményt. A liberalizmus nem túlhajtása a demokráciának, hanem ellentéte. A szocialista demokrácia kibontakoztatása egyszersmind harc a liberalizmus ellen.”⁵⁵

A liberalizmus hangsúlyozása nem véletlen a rezsim represszív időszakának lezárása után. A liberalizmus mint elvtelenség, engedékenységgel, rosszabb esetben megtévesztéssel, ugyanis a kezdeményezett átalakítási folyamatok kudarcát okozhatja, folyamatos gazdasági és társadalmi szétbomlással fenyeget. Az irányelvek továbbra is hangsúlyozzák a kiépült intézményi demokrácia továbbfejlesztésének szükségességét. A szocialista demokrácia fogalmának a reform kontextusában elfoglalt szemantikai státusa a gazdaságirányítás és a vállalati, szövetkezeti döntéshozás értelmezési mezejével gazdagsodik. Ebben az értelmezési mezőben kiemelt helyet foglalnak el a *döntés*, az *érdek* és a *tudat* fogalmai, utóbbi társadalmiként és szocialistaként definiálva.

Közösségi érdek, szocialista öntudat

Nyers Rezső, a hatvanas évek gazdasági reformját kidolgozó közgazdászcsoport vezetője 1964 elején tanulmányt írt az akkor éppen aktuális ötéves terv eredményeiről és feladatairól. Számba vette benne a gazdasági termelékenységben elért eredményeket, összehasonlítva a tervtől elvárt életszínvonal-növekedés lehetőségeivel. Annak érdekében, hogy az életszínvonal valóban emelkedjen, és ezzel a kommunista hatalom szakítani tudjon az állami felhalmozás sztálini doktrínájával, a termelékenység terén a magyar gazdaságnak jobban kell teljesítenie. A tervgazdaság ezen a ponton már nem nélkülözheti az alulról,

⁵⁵ Uo.

azaz vállalati és üzemi szintről érkező információt, egyes területeken pedig ösztönöznie kell a gazdasági döntéshozás kiterjesztését a vállalati közép- és kisvezetőkre, illetve a vállalat dolgozóira.

A kívánt terveket csakis a „vállalati szemlélet” és a „népgazdasági szemlélet” együttes érvényesülésével lehet teljesíteni. Nyers szerint erre szolgálhat a „tömegek marxista közgazdasági tudatának fejlesztése”, amely a „közgazdasági minimum elérését” és közgazdasági látókör bővítését” jelenti.⁵⁶ A döntésképeség megteremtése tudatformálással lehetséges, a közgazdasági tudat fejlesztése teszi lehetővé majd a gazdaságon túli politikai-társadalmi folyamatok „jól értését”: „A közgazdasági tudat természetesen szorosan kapcsolódik, összefonódik az emberek tudatának világnézeti, politikai és erkölcsi vonatkozásaival. A tudat fejlesztése egyúttal küzdelem a tudatlanság és a téveszmék ellen, a szocializmustól idegen eszmék ellen, küzdelem a tájékozatlanság és a téves tájékozottság ellen.”⁵⁷

Utóbbi tétel mások számára is magától értetődött. Kálmán Endre, a *Társadalmi Szemle* szerkesztője a reform és a szocialista demokrácia összefüggéseiről írott tanulmányában a következőre hívta fel a figyelmet 1968-ban: „Elengedhetetlenül szükséges tényezője a szocialista demokráciának népünk szocialista öntudata, műveltsége, felelősségérzete, az államigazgatáshoz és a gazdaságvezetéshez való hozzáértése. Enélkül nem tud helyesen élni a szocialista demokrácia nyújtotta nagy lehetőségekkel; a közügyekbe való felületes és felelőtlen beleszólás ugyanis nem demokrácia, hanem kontárkodás, amely kárára lehet a társadalomnak.”⁵⁸ Az érdek és a tudat dialektikus felfogása az ideológiai keretek között azonban egyfajta logikai körforgássá alakul. A döntés során kinyilvánított érdek csak irányított érdek lehet, a megnyilvánuló tudat pedig csak irányított tudatként képzelhető el. Rövidebben: az érdek akkor helyes, ha társadalmi, a tudat pedig akkor, ha szocialista. Nyers a reform

⁵⁶ NYERS Rezső: Az öt éves terv derekán. *Társadalmi Szemle*, 1964/2. 1–21, 17.

⁵⁷ Uo. 18.

⁵⁸ KÁLMÁN Endre: A demokrácia változatai és lehetőségei. *Társadalmi Szemle*, 1968/8–9. 7–12, 11.

bevezetésének évében írta a következőket a párt hivatalos folyóiratában: „A közvetlen demokrácia kifejlődésével is megmarad három döntési szint: az össznépi döntés, a kollektív (csoport-) döntés és a személyi döntés. Minden ügyet ott kell eldönteni, ahol az érdek a legközvetlenebbül jelentkezik. ...Mit jelent ez? Azt, hogy a többlépcsős képviseleti demokrácián alapuló intézmények rendszerét mindenütt, ahol lehet, közvetlen demokráciával váltsuk fel. A gazdasági reform a decentralizálás révén erőteljes lépést jelent ezen az úton.”⁵⁹ Pár oldallal később viszont azzal, a párt baloldaláról hangoztatott váddal száll szembe, amely szerint az új mechanizmus túlságosan felértékeli a magánérdeket, és nyereszkesedéshez vezet. „Véleményem szerint: nem” – válaszol Nyers a kritikákra. – „A nyereség, a haszon az új mechanizmusban is *közösségi kategória* lesz, és az is marad.”⁶⁰ Majd következőképpen zárja eszmevuttatását: „Az ember – különösen a szocialista közművelődés fejlődésével – feltétlenül képes arra, hogy értelmileg és életformában lépést tartson a bőség és a technika fejlődésével, uralkodjon felettük.”⁶¹

A szocialista humanizmus útján

Az akkoriban még Bács megyei pártbizottsági titkár, Pozsgay Imre, hasonló módon támogatta a reform gondolatát. Számára a szocialista demokrácia a humanizálódás folyamatában jelent fontos lépcsőfokot: „A szocialista demokrácia biztosíthatja, hogy a társadalom tagjai az őket érintő ügyekről ezek ismeretében döntsenek, ezzel a legkülönbözőbb területeken a társadalom alkotó tagjai legyenek, és ennek érezzék magukat. Meggátolja a közélet elsekélyesedését, és ezzel rendkívül fontos humanizációs feladatot teljesít.”⁶²

⁵⁹ NYERS Rezső, Az új gazdasági mechanizmus várható társadalmi és politikai hatásai. *Társadalmi Szemle*, 1968/3. 7–21, 17.

⁶⁰ Uo. 19.

⁶¹ Uo. 21.

⁶² POZSGAY Imre: A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája. *Társadalmi Szemle*, 1968/10. 17–25, 19.

A szocialista demokrácia eszméje a politikai inklúzió szándékával került be a rezsim ideológiai rendszerébe. A párt, a választások, a társadalmi szervezetek és termelő egységek – legyenek azok a termelészövetkezetek vagy üzemi szerveződések – demokratizmusa a *véleménykifejtés* és a *vita* intenzitásának növelését célozta. Ugyanakkor a „jól értés” doktrínája egyúttal ennek a demokratikus inklúciónak szabott gátat. A hatalmon lévők szándékai szerint az inklúzió megteremt egy olyan társadalmi bázist, amely befogadó, és megvédi a korábban megvédettek is. Aczél György a magyarországi szocialista demokratizmus kapcsán így nyilatkozott az évtized végén: „Ettől függetlenül, az egészséges meggyőződés jegyében történő nézetváltozás szükséges része a fejlődésnek, s szembeszállunk a polgári, revizionista vagy szektás moralizálásnak azzal a nyomásával, amely azokat fenyegeti, akik korábbi tévedéseiket belátva, ma már helyes álláspontot foglalnak el egyik vagy másik kérdésben. Mint kommunisták, nem mondhatunk le az emberek nevelhetőségéről.”⁶³

Az egyéni érdektől a szocialista tudatig a társadalmi vita során juthatunk el. A reform kiötlői szerint így lesz a magánérdekeltségből közhaszon, az egyéni indíttatásból a közjó szolgálata. Ám mindezek mellett kiformalódik egy politikai közösség, amely egyre műveltebb, egyre inkább a szakértelem vezérli, a magántól távolodva a társadalmi javakra fókuszál. A szocialista demokrácia vitáiban megformálódó tudatiság így nem más, mint a munkásosztály tagjai által a mindennapok forradalmában felismert objektív érdek.

Befejezés: szocialista demokrácia a Kádár-rendszerben

1956 után a szocialista demokrácia a népi hatalomgyakorlást kifejező ideológiai alapfogalommá vált. A korai Kádár-korszak ideológiai rendszerében kiépült a szocialista demokrácia struk-

⁶³ A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra. Aczél György elvtárs válasza a Lityeraturnejaja Gazeta kérdéseire. *Társadalmi Szemle*, 1969/10. 33–39, 37.

túrája, az egyes politikai intézményekkel és a gazdasági egységek politikai-társadalmi vitafórumként való értelmezésével. Az ideológia szószólói a szocialista demokrácia működését olyan mechanizmusként képzelték el, amely folyamatos mozgásban van, az állampolgári vélemények áramlását fejezi ki az alapvető gazdasági egységektől (üzemi tanácsok, termelészövetkezeti gyűlések) a politikai döntéshozatal magasabb fórumai felé. A szocialista demokrácia ideológiájának politikai szubjektuma pedig az a közösségi embertípus, aki képes felismerni a szocialista társadalom, nem csak saját osztálya objektív érdekeit az egymással szemben álló világhatalmi blokkok és társadalmi-gazdasági ideológiák versenyében.

A szocialista demokrácia működése, a közösségi ember ki-nevelődése egészen a nyolcvanas évek második feléig a társadalmi-szervezés visszatérő ideológiai problémájaként jelent meg. A szocialista demokrácia társadalmiként való értelmezése még a gorbacsovi reformok elindításakor is a magyar szocialista rendszer alaptételét jelentette. Katona István, a *Népszabadság* korábbi főszerkesztője, a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának tagja 1986 végén „Demokrácia és egypártrendszer” című írásában a demokrácia konkuráló felfogásai kapcsán írta a következőket: „Ne tagadjuk, a többpártrendszerű polgári demokráciák sok tekintetben demokratikusabbnak tűnnek, mint a szocializmusban megvalósuló demokrácia. Bizonyos, hogy tanulni is lehet belőlük, de látványosságuk sok mindent elfed, félrevezető. Van-e történetesen a magántulajdonra épülő polgári demokráciák közül egy is, amely lehetővé tenné, hogy a dolgozók döntsék el, ki álljon vagy kik álljanak a gyár, a vállalat, az intézmény élén? Pedig az emberek életében mégiscsak az a meghatározó, hogy ott mi történik, ahol az élet alapvető tevékenysége folyik, ahol eldől a társadalom és egyén anyagi helyzete, megélhetése, sorsa.”⁶⁴

A tétel, miszerint a szocialista demokrácia a nép demokráciája, az ideológiában épp úgy alaptételként jelent meg, mint harminc évvel korábban. Szemantikai gazdagodása és bővülő

⁶⁴ KATONA István: Demokrácia és egypártrendszer. *Társadalmi Szemle*, 1986/11. 3–14, 4.

funkciói ellenére a szocialista demokrácia ezért nem a politikai demokrácia kiteljesedése felé nyitotta meg az utat, nem a rendszerváltás felől értelmezett kis szabadságok köreinek kiteljesítése felé haladt. Éppen ellenkezőleg, a szocialista demokrácia fogalma a rendszer működését és történelmi adaptációját szolgálta.